Eveneens in de reeks
'Vitale ideeën voor de wereld van morgen':

Sanne Bloemink – *De wilde wereld.*
Een nieuwe relatie met de natuur
Wanda de Kanter – *Parasiet der kwetsbaren.*
Een nieuwe kijk op gezondheidsbeleid
Barbara Baarsma – *Nederland voedselparadijs.*
Kansen voor korte ketens
Sarah Sluimer – *De stilte. Het leven van een*
vrouw geboren tijdens de lockdown
Dirk Bezemer – *Een land van kleine buffers.*
Er is genoeg geld, maar we gebruiken het verkeerd
Floor Milikowski – *Wij zijn de stad.*
De buitenwijk als kloppend hart
Jaap Goudsmit – *Een gezonde toekomst.*
Vijf lessen van corona
Marli Huijer – *De toekomst van het sterven*
Marjan Slob – *Door de bomen het huis. Bouwen met hout*
Arnon Grunberg – *De vluchteling,*
de grenswacht en de rijke Jood
Maurits Berger – *2004. De toekomst van islam in Nederland*
Thomas Huttinga – *Waarom we Europeaan zijn*
Mirjam de Rijk – *Gekaapt door het kapitaal.*
Zorg, onderwijs, wonen en kinderopvang
Lotte Houwink ten Cate – *De mythe van het gezin*

AUSCHWITZ IS DOOD

DAVID WERTHEIM

UITGEVERIJ PLUIM
DE GROENE AMSTERDAMMER
AMSTERDAM/ANTWERPEN

Uitgave in samenwerking met

DE GROENE AMSTERDAMMER

Eerste druk, oktober 2026

© 2026 David Wertheim

Omslagontwerp Loudmouth
Typografie binnenwerk Perfect Service
Productiebegeleiding Tim Beijer
Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 935 2530 6
NUR 694

www.uitgeverijpluim.nl

Geen enkel deel van dit boek mag worden gebruikt voor het trainen van kunstmatige intelligentie.

Voor Ariane en Arif

Wat stellen deze kerken dan eigenlijk nog voor, als ze niet de grafkelders en gedenktekenen zijn van God?
– Friedrich Nietzsche

I

Stel, je zit in een intercity. Suffig staar je uit het raam. De inmiddels vertrouwde rit, zo weet je, zal nog lang duren. Je kunt rustig op je comfortabele plek blijven en je door het gewieg in slaap laten sussen. Dromerig zie je hoe de vertrouwde polders zich uitstrekken: weilanden, koeien, dorpjes, snelwegen en bedrijfsterreinen wisselen zich in een eentonige stroom af. In de verte glijdt een kerktoren langs. Die zie je voor het eerst. Was je daar dan al die vorige keren onopgemerkt voorbijgereden? Iets later rijd je lange tijd langs een brede vaart. Door je snelheid lijkt het alsof de schepen niet bewegen. Ook dat was je nooit eerder opgevallen. Waar was eigenlijk dat kleine station waar de trein inmiddels al langs geraasd zou moeten zijn? Dingdingdingding. Is die spoorovergang nieuw?

Langzaam dringt het besef door. De slaperigheid smelt weg. Was je wel ingestapt op spoor 4b om 8.37 uur, zoals iedere dag? Waar gaat deze trein heen? Nu ben je alert. Alleen, het is te laat. Met een noodgang raas je op een onbekende bestemming af. Je hebt

geen idee waar je terecht zult komen, alleen dat het niet zal zijn waar je heen wilde.

Dit boek gaat over een dergelijke reis. Alleen is het hier onze samenleving als geheel die opschrikt. En de reis voert niet naar een fysieke plaats, maar zou ons naar een gedroomd toekomstbeeld moeten brengen, ver van de vervloekte bestemming waar die andere, historische treinen ooit heen gingen. Niet naar die diepe afgrond van het slechtste van de mensheid, maar naar een verheven einddoel: een andere, betere wereld. Maar net als in de intercity van net is ook tijdens deze reis de twijfel toegeslagen. Zitten we wel op de juiste weg? Waar gaan we eigenlijk naartoe? En wat staat ons daar te wachten? Deze twijfel vindt zijn oorsprong niet in een verkeerd perron, maar in een maatschappelijke geloofscrisis, een crisis van het vertrouwen in de breedgedragen waarden die in de tweede helft van de vorige eeuw het morele fundament van onze samenleving zijn gaan vormen. Dit boek gaat dus over de ontdekking van de onzekere richting waarin Nederland, en ook wat wij als de westerse wereld zijn gaan beschouwen, beweegt.

Maar de thematiek is voor mij ook een persoonlijke. Als Jood, als historicus en als Nederlander worstel ik al jaren met wat er aan die waarden ten grondslag ligt: onze omgang met de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, en de Holocaust in het bijzon-

der. Mijn analyse van maatschappelijke veranderingen zou niet volledig zijn zonder een verslag van die persoonlijke worsteling. Laat ik daarmee beginnen.

Mijn wieg werd omgeven door voorspoed en vrijheid. In het Nederland van 1970 was de wederopbouw voltooid en de welvaart in volle bloei. Ik werd geboren in het hart van het vrije Westen, ver van de bedompte, afgesloten wereld achter het IJzeren Gordijn en de armoede in wat we toen nog de derde wereld noemden. Er waren voor mij volop kansen op een goede gezondheid, goed onderwijs en goedbetaald werk. Een betere startpositie voor een lang en gelukkig leven is nauwelijks denkbaar, en ik heb daar volop van geprofiteerd. Ik heb niets te klagen, en nooit te klagen gehad.

Dat mag een klein wonder heten. Want 1970 was ook maar vijfentwintig jaar na de bevrijding, vijfentwintig jaar nadat mijn ouders, grootouders en overgrootouders en hun familie alles was ontnomen: hun maatschappelijke dromen, hun vrijheid, hun rechten, hun menselijke waardigheid, hun bezittingen, van de piano tot het bestek, totdat er niets meer was dan hun naakte bestaan, en ook dat waren ze bijna kwijtgeraakt. Ik was er niet geweest als dat in het geval van mijn ouders zou zijn gebeurd. Maar dat was maar toeval. Zij hadden enorm geluk gehad, net als mijn grootouders, die het ook hadden overleefd. Niet zonder het een en ander te hebben meegemaakt

overigens, en niet zonder dat de jacht op hen de rest van hun leven zou bepalen. Ik werd dan wel opgevoed in een omgeving vol verworvenheden, maar ik werd ook doordrongen van het besef van de broosheid daarvan. Ik leerde van jongs af aan dat de weelde waarin ik opgroeide vergankelijk is en dat de barbarij altijd om de hoek ligt te wachten. Dat was goed, want zo werd ik me bewust van de waarde van die weelde.

Maar dat besef zorgde er ook voor dat de oorlog voor mij de maat der dingen werd, het referentiekader van alles. Of ik het wil of niet, wanneer ik mijn geweten voel spreken is de oorlog nooit ver weg. Bij iedere discussie over vluchtelingen denk ik aan de Joden die wanhopig probeerden te vluchten voor Hitler, en hoe zij overal aan de grens werden tegengehouden. Wanneer mensen worden gediscrimineerd en gestigmatiseerd denk ik aan de fatale gevolgen van het nationaalsocialistische antisemitisme. Als Trump een gevangenis bouwt in aan de Guantánamobaai[1] denk ik: een concentratiekamp! En ja, ook als ik lees over hoe Israël de Palestijnen dehumaniseert denk ik aan de systematische ontmenselijking van de Joden tijdens de Holocaust.

Dat is niet altijd even nobel. Ik kan het redelijk verhullen, maar mijn onderbuik verdeelt alles en iedereen nog steeds in goed of fout. Of het nu om kennissen, familieleden, politici of BN'ers gaat, ik zie overal nazi's, Joodse Raadmedewerkers, onderdui-

kers, collaborerende ambtenaren, kapo's en verzetshelden. Dan refereer ik aan die collega die nooit ergens verantwoordelijkheid voor wil nemen als Eichmann, of aan die gast die zijn leidinggevende functie in de scouting net iets te serieus neemt als de Obersturmbannführer. Zwarte humor natuurlijk, maar als ik eerlijk ben, is het altijd ook wel een beetje gemeend.

Maar mijn worsteling ligt ergens anders. Het vreemde is namelijk dat die impuls samengaat met een diametraal tegenovergestelde intuïtie. Terwijl ik steeds weer terugval op de oorlog als moreel fundament, erger ik me telkens wanneer de buitenwereld me direct met diezelfde oorlog confronteert.

Zo kwam op een borrel van een wetenschappelijk congres ooit een Amerikaanse vrouw op me afgestapt.

'Can I have your advice?' vroeg ze.

'Of course,' zei ik, licht gevleid.

Ze was even stil en ik meende een lichte glinstering in haar ogen te zien. Toen vroeg ze: 'How shall I introduce my children to the Holocaust?'

Ik kan me mijn antwoord niet meer herinneren. Ik weet alleen nog dat ik dacht: hoe kom ik hier weg?

Ergens voelde ik dat de vrouw zich stiekem verheugde op het moment, waarop ze haar kinderen zou mogen inwijden in dit grote mysterie van het menselijk kwaad. En dat wekte een enorme ergernis bij me op. Diep vanbinnen had ik haar eigenlijk willen sme-

ken: 'Doe het niet! Ga een ijsje eten met je kinderen in plaats van ze te "introduceren" in de Holocaust.' Maar ik voelde ook wel aan dat ik mij er zo niet van af kon maken.

Haar verzoek kwam niet uit de lucht vallen. Het congres waar we elkaar spraken ging er nota bene over. Ik was er omdat ik onderzoek deed naar de receptie van het dagboek van Anne Frank. Had deze vrouw mij dan niet een volstrekt legitieme vraag gesteld? Een vraag die, zo besef ik sinds ik vader ben des te meer, onvermijdelijk is in een wereld waarin de Holocaust zo'n belangrijk referentiepunt is. Sterker nog, als je de vraag wat breder zou trekken – wat geven wij nieuwe generaties mee over de Holocaust? – gaat die niet alleen over onze geschiedenis, maar ook over onze toekomst. Dergelijke vragen gaan over in wat voor samenleving we willen leven, wat we belangrijk vinden, welke waarden we hebben, waar we in geloven en wie er tot die 'wij' behoren.

Toch ervaar ik er een gevoel van onbehagen bij. Ik merk steeds weer dat ik niet wil meegaan in het gevoel van urgentie, het morele appèl of het enthousiasme waarmee mensen zich storten op de herinnering van de Holocaust. Ik heb al moeite om dat woord uit mijn pen te krijgen. De abstractie van die term, die pas jaren later werd bedacht maar toen aansloeg als een explosief, voelt onaangenaam. Alsof ik meega in de publieke misvatting dat de gebeurtenissen, er-

varingen en misdaden die dat woord pretendeert te omvatten zomaar samen te vatten zouden zijn door er één term voor te gebruiken.

De Amerikaanse vrouw had natuurlijk graag gewild dat ik een keuze voor haar had gemaakt uit het uitgebreide menu dat de afgelopen decennia is ontwikkeld, vol met 'introducties' in de Holocaust. Dat menu is overweldigend. Maar bij elke insteek ervaar ik dezelfde afkeer die ik voelde toen ze me haar vraag stelde. Die afkeer is niet eenvoudig te duiden.

Neem Anne Frank. Dankzij Anne Frank hoef je je eigenlijk niet meer af te vragen hoe je je kinderen kunt vertellen over de Holocaust. Dat wordt voor je gedaan. Ik ondervond dat aan den lijve toen ik een keer de naschoolse opvang bezocht om mijn kind op te halen. De kinderen waren druk in de weer, met hun tong uit de mond, een schaar in de hand, tekenpapier en viltstiften op de kleine tafeltjes. Op de tafel voor hen lagen al verschillende papieren Jodensterren. Deze scène speelde zich af, zo bleek, nadat ze op school les hadden gehad over Anne Frank – een les, concludeerde ik, die diepe indruk had gemaakt. De kinderen waren zo lief aan het knutselen geslagen omdat ze allemaal Anne Frank wilden zijn. Ik had er zo mijn twijfels bij.

Maar ook zonder basisschoollessen is dit beroemdste slachtoffer van de nazi's niet te missen. Anne Frank figureert in films, series, documentaires

en stripboeken, er zijn standbeelden voor haar opgericht en er zijn verschillende theaterversies van haar dagboek. Voor een daarvan werd zelfs een speciaal theater gebouwd in Amsterdam. Ik ben niet blind voor de kracht van haar verhaal. Haar dagboek las ik zelf pas toen ik al lang en breed volwassen was, en toen vond ook ik het een bijzonder en indrukwekkend document, nog steeds. Het voert je mee naar het leven van een jong slachtoffer van de nazihaat. Door de spanning, de romantiek en de manier waarop Anne Frank je de kleine en grote perikelen van het volwassen worden en het gedwongen op elkaar leven toevertrouwt, bouw je een intieme band op met dit gewone meisje. Zo verdwijnt de abstractie van haar gruwelijke lot, dat je als lezer bekend is. Ik snap daarom wel dat generaties lezers van het dagboek tot de conclusie kwamen dat zo veel mogelijk mensen er kennis van moeten nemen. Dat het dagboek het verdiende omgezet te worden naar allerlei vormen van massamedia.

Al jaren is het Anne Frank Huis een van de allerbelangrijkste toeristische attracties van Amsterdam. Jaarlijks komen er meer dan een miljoen bezoekers. Zij willen allemaal even in het Achterhuis geweest zijn, dat dankzij het dagboek beroemd geworden is, maar toen Anne Frank er woonde een geheime plek was waar bijna niemand van wist. Schoolklassen en toeristen van over de hele wereld trekken erheen

om te leren er over de Jodenvervolgingen, de familie Frank, en het belang om niet te vergeten.

Toch lukt het me niet mee te gaan in het aanhoudende enthousiasme rond haar verhaal. Ik kan niet aanzien hoe, in de behoefte om een bepaalde boodschap over te brengen, zulke intimiteit tot de laatste druppel wordt uitgemolken, totdat alleen nog het cliché ervan over is. Het feit dat ik me toch met Anne Frank bezighield, had daar zijn oorsprong. Dát vond ik interessant. Maar ik merkte dat het moeilijk was te ontsnappen aan de industrie die om haar figuur heen was ontstaan, zelfs bij een onderzoek dat zich niet direct op Anne Frank richtte maar zich beperkte tot wat anderen met haar verhaal hadden gedaan. Ik onderzocht het, maar werd er zelf ook langzaam onderdeel van. Ook ik bouwde uiteindelijk een carrière op haar leed. Ook ik werd gezien als onderdeel van de Anne Frank-duiders. Ook ik moest me verhouden tot de vraag hoe belangrijk het dagboek wel niet was, en ik kon dat belang moeilijk ontkennen. En toen begonnen mensen mij te zien als een autoriteit die een antwoord kan geven op de vraag hoe je de Holocaust moet 'introduceren' bij kinderen. Ik vond het uiteindelijk zo ingewikkeld worden dat ik geen andere uitweg zag dan om het drastische besluit te nemen mijn baan aan de universiteit op te zeggen.

Het Anne Frank Huis is al lang niet meer de enige locatie die oproept tot het herinneren van de Holo-

caust. Zo is er het in 2024 geopende Nationaal Holocaustmuseum gevestigd op een locatie tegenover de Hollandsche Schouwburg, de plek waar tijdens de bezetting Joden uit heel Nederland werden verzameld voorafgaand aan hun deporaties. Het museum zelf is ook gevestigd op een historische locatie: in dat gebouw zat een crèche waar kinderen uit de Hollandsche Schouwburg gered werden. We hebben verder herinneringscentra in Kamp Vught en Kamp Westerbork; dat laatste heeft plannen voor een grootschalige vernieuwing. Hoewel deze plaatsen niet de internationale uitstraling van het Anne Frank Huis bezitten, worden ze steeds belangrijker. Wat die uitstraling wel heeft zijn de voormalige concentratiekampen in Oost-Europa, en dan vooral Auschwitz. Die locatie is inmiddels zo belangrijk geworden dat er per jaar rond de twee miljoen bezoekers op afkomen. Een bezoek aan Auschwitz is zelfs gaan gelden als een rite de passage, of een seculiere westerse hadj, iets wat je toch ten minste één keer in je leven gedaan moet hebben.

Dan zijn er nog de herdenkingen. De kalender kent inmiddels vijf belangrijke herdenkingsdagen per jaar: International Holocaust Remembrance Day op 27 januari, de datum van de bevrijding van Auschwitz; de herdenking van de Februaristaking, eind februari; Jom Hasjoa, precies acht dagen voor de Israëlische onafhankelijkheidsdag; de dodenherden-

king op 4 mei; en op 9 november de Kristallnacht-herdenking. Ook die vormen een soort introductie in de Holocaust. Naast de klassieke Holocaustherdenkingen worden tal van evenementen als lezingen of kunstprojecten georganiseerd, staan de kranten vol met artikelen en zijn er vaak speciale programma's op televisie. En dat zijn dan alleen nog maar de grote landelijke of internationale herdenkingen, niet de kleinere regionale initiatieven.

Verwant hieraan is de niet-aflatende stroom van Holocaustmonumenten die vooral sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw worden opgericht. Alleen al Amsterdam kent – naast talloze plaquettes en kleine monumentjes in wijken – de Hollandsche Schouwburg, het Nationaal Monument op de Dam, de Dokwerker, afzonderlijke monumenten voor Dachau, Ravensbrück en Auschwitz, monumenten voor de omgekomen Roma en Sinti, voor het Joods Verzet, voor het Ondergedoken Kind, voor de Joodse dove oorlogsslachtoffers, voor de vervolgde homo's, en natuurlijk het vrij nieuwe, door de beroemde architect Daniel Libeskind ontworpen Holocaust Namenmonument.

En dan zijn er nog de talloze stolpersteinen, naar een idee van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Dit zijn bronzen stenen die worden geplaatst in de stoep voor huizen waaruit Joden zijn weggevoerd, en waarop kort staat aangegeven wie dat waren en waar

ze zijn vermoord. Deze stolpersteinen danken hun populariteit aan hun bescheidenheid. Het zijn kleine messing plaquettes op een betonnen steen, die tussen de tegels van de stoep worden ingevoegd. Ze refereren aan drama's op individueel niveau en worden vaak geplaatst op particulier initiatief, zoals door de familie van mensen die op de stenen worden herdacht of door de buurt waar zij woonden voor hun deportatie. In die zin zijn ze misschien ook een reactie tegen het tumult en de massaliteit van grotere herdenkingen en monumenten, die miljoenen kosten en het straatbeeld ingrijpend veranderen. Het aantal stolpersteinen blijft groeien en er bestaat inmiddels een flinke wachtlijst.

Stolpersteinen worden in het Nederlands ook wel struikelstenen genoemd. Ze doen waar ze voor bedoeld zijn, ze laten je metaforisch 'struikelen' over de geschiedenissen die erop worden herdacht. Met andere woorden: omdat ze zo terloops zijn geplaatst, tussen andere stenen, verrassen ze je.

Het probleem ervan is dat ik er niet op zit te wachten om met dit gruwelijke verleden 'verrast' en uit balans gebracht te worden. Dat klinkt oneerbiedig, misschien zelfs laf of lui, maar doe ze maar eens werkelijk recht. Ze zijn overal, dus je komt er voortdurend langs. En als ik heel eerlijk ben, wil ik niet voortdurend stilstaan bij de verschrikkingen waar ze aan herinneren. Wil je hun boodschap serieus ne-

men, dan dwingen ze je tot een reeks aan negatieve gevoelens: bodemloze rouw om wat verdwenen is, woede over de onmeetbare slechtheid van de mens, neerslachtigheid, noem maar op. Dat is nogal een opgave.

Laat ik het maar eerlijk bekennen: ik probeer de andere kant op te kijken als ik een stolperstein tegenkom, mijd herdenkingen zoveel als ik kan, loop met een boog om oorlogsmonumenten heen en ik moet er al helemaal niet aan denken een reis te maken naar een voormalig concentratiekamp als Auschwitz, hoeveel mensen me ook op het hart drukken dat ik dat toch echt eens een keer moet doen.

Dat voelt slecht. Bij vrijwel iedere herdenking wordt immers benadrukt hoe belangrijk het is om te herdenken en om niet te vergeten. Het is niet eenvoudig daar iets tegen in te brengen. Zodra je je maar een klein beetje verdiept in wat er herdacht wordt, is het besef dat dat niet mag worden vergeten haast onontkoombaar. Maar ik kan het niet mooier maken dan het is. Ik voel me niet geroepen om de vraag te beantwoorden hoe je je kinderen het beste kunt vertellen over de Holocaust. Net zomin heb ik er behoefte aan na te denken hoe we deze geschiedenis als samenleving moeten verwerken.

Zegt dit allemaal meer over mijzelf dan over onze herinneringscultuur? Voor veel mensen hebben Holocaustherdenkingen, het bezoek aan een voormalig

concentratiekamp, de plaatsing van stolpersteinen of het vinden van een familienaam in het Namenmonument een grote betekenis. Overlevenden, maar ook mensen die de oorlog niet hebben meegemaakt, worden vaak gedreven door de oprechte overtuiging dat de wereld niet mag vergeten wat zich ooit voltrok. Ik wil daar niets aan afdoen. Soms schaam ik me dat ik hun gevoel van urgentie niet deel. Toch kan ik het niet ontkennen: ik blijf mezelf andere vragen stellen, beschamende vragen, die ik nauwelijks hardop durf uit te spreken, en zeker niet durf te stellen aan iemand die mij om advies komt vragen. Bij elke nieuwe actie, herdenking of aankondiging van nog een museum, denk ik stiekem: hoe gezond is dit allemaal? Wordt het niet te veel? Moeten we ons als samenleving maar op die periode blijven richten? Wat brengt het ons nu echt om voortdurend in de afgrond te kijken? Moet je je kinderen wel willen vertellen over de Holocaust? Moeten we niet eigenlijk eens van dat hele circus af?

Toch lukt het me ook dan niet om volmondig 'ja' te zeggen. Er is ook nog een stem in me die de obsessie met het oorlogsverleden, ondanks al mijn ergernissen, blijft koesteren.